

Kartografika fortecy jasnogórskiej z przełomu XVIII i XIX wieku

Na obraz i podobieństwo

HENRYK BARTOSZEWICZ

Jasnogórskie kartografika forteczne znajdujące się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie są unikalne w skali kraju. Jest to największy zbiór map wielkoskalowych z drugiej połowy XVIII i początku XIX w. dotyczących jednego obiektu fortecznego, przechowywanych w jednym miejscu.

Początki twierdzy jasnogórskiej sięgają lat 20. XVII w. Prawdopodobnie jej pierwszy plan sporządzili inżynierowie sprowadzeni w 1621 r. do Częstochowy przez Zygmunta III Wazę, którym król powierzył wykonanie projektu i zbudowanie wokół klasztoru obiektów fortecznych. Ten plan-projekt nie zachował się. Natomiast na jego podstawie w okresie panowania Władysława IV zbudowano na Jasnej Górze twierdzę. W 1655 r., w czasie

Mapa z poprzedniej strony: plan Jasnej Góry sporządzony przez nieznanego autora w 1790 r, oryginał wykonany na papierze o wym. 89x61,7 cm. Mapa obok: sytuacja wzgórza Jasna Góra z początku lat 90. XVIII w., skala oryginału 1:3600

pierwszej wojny polsko-szwedzkiej, miała ona już nie tylko zewnętrzne szańce, ale także silne mury wewnętrzne, wzmocnione czterema narożnymi bastionami, co pozwoliło jej obronić się przed szturmem wojsk generała Müllera. Ponownie Szwedzi bezskutecznie oblegali twierdzę w 1702 i 1705 r. Jednakże kolejne szturmy dokonały poważnych zniszczeń fortyfikacji. W pierwszej połowie XVIII w. (po roku 1717) podkomorzy koronny Jerzy Lubomirski i hetman wielki koronny Józef Potocki własnym kosztem zbudowali cztery bastiony i bramę usytuowaną przed fosą. W 1743 r. rozpoczęto, trwającą z przerwami ponad pół wieku, przebudowę i rozbudowę twierdzy na Jasnej Górze.

W tym czasie sporządzono znaczną liczbę planów fortecnych związanych zarówno z pracami budowlanymi, jak i możliwościami wykorzystania walorów obronnych twierdzy. Pomiar (prace geodezyjne) oraz plany kartograficzne i architektoniczne wykonali inżynierowie, architekci i oficerowie Korpusu Inżynierów Koronnych, Korpusu Artylerii Koronnej oraz Korpusu Kadetów. Część spośród planów i rysunków architektonicznych, które powstały w latach 80. i 90. XVIII w., znajduje się w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. Zachowały się także plany z okresu schyłkowego istnienia twierdzy, czyli z początku XIX w. Ponadto sytuacja twierdzy jasnogórskiej została przedstawiona na części planów miasta Częstochowy z tego okresu.

Spośród planów osiemnastowiecznych trzy znajdują się w zespole „Zbiór Geograficzny Stanisława Augusta”. Autorem dwóch z nich jest K. Polewski, architekt i chorąży Korpusu Inżynierów Koronnych. Pierwszy, noszący tytuł „Plan fortecy Jasnogurskiej z miejscami oznaczonymi w odległości 1500 kroków”, sporządzony został na papierze (podklejonym na płótnie) o rozmiarach 76 x 62,5 cm, wielobarwną techniką rękopiśmienną, w skali około 1:3500. Ukazuje on sytuację starej twierdzy jasnogórskiej i nowo projektowanej, obejmując ponadto swym zasięgiem teren między kościołem św. Rocha, wsią Częstochówka, folwarkiem Stara Częstochowa i wsią Św. Barbara. Drugi plan tegoż

autora jest projektem rozbudowy fortyfikacji, sporządzonym łącznie z planem sytuacyjnym, w skali 1:450, na papierze o wymiarach 151 x 62 cm, również wielobarwną techniką rękopiśmienną. Przedstawia istniejącą wówczas twierdzę i projekt nowej. Na planie zaznaczono wszystkie

budowle forteczne, budowle sakralne, ogrody klasztorne, place musztry i studnie. Umieszczony tam rysunek boczny przedstawia przekrój budynków koszar i więzienia, fosy i murów fortecznych. Trzeci plan ze „Zbioru Geograficznego Stanisława Augusta” – „Planta fortecy Jasnogór-

zy z nich, sporządzony przez nieznanego autora w 1790 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną, posiada wyjątkowe walory plastyczne (fot. 2). Wykonany na papierze o wymiarach 89 x 61,7 cm, oprócz zabudowy wzgórze zawiera liczne przekroje pionowe: części zabudowań wałów i skarpy oraz rysunki elewacji. Ponadto na planie znajdują się interesujące elementy ikonograficzne. Drugi plan, autorstwa kapitana Korpusu Inżynierów Koronnych J. de Jevigny'ego, ma charakter typowego forttecznego dzieła kartograficznego. Został sporządzony tą samą techniką, na papierze o wymiarach 91,9 x 111,5 cm.

Rozpoczęte w latach 30. XVIII w. prace związane z odbudową i rozbudową twierdzy jasnogórskiej, przerwane w okresie konfederacji barskiej, nie zostały ukończone przed 1793 r., kiedy to Częstochowę zajęli Prusacy. Nie zrealizowano przede wszystkim projektu zbudowania nowej fortecy według planu Polewskiego. Twierdza jasnogórska swoje funkcje obronne pełniła jeszcze w okresie Księstwa Warszawskiego, kończąc swoje dzieje fortteczne w 1813 r. Z tego okresu pochodzi plan sytuacyjny przedstawiający plan obrony twierdzy jasnogórskiej (2-17 maja 1809 r.) w czasie wojny polsko-austriackiej. Oryginał tego planu, jak i pozostałych dotyczących kampanii polsko-austriackiej 1809 r., znajduje się w zbiorach francuskich, natomiast w AGAD przechowywana jest jego wielobarwna fotokopia.

Z okresu schyłkowego istnienia twierdzy pochodzi plan sytuacyjny Jasnej

Góry. Został on wykonany przez nieznanego autora, najprawdopodobniej kartografa służb topograficznych armii rosyjskiej. Nie udało się też ustalić dokładnej daty jego powstania (najprawdopodobniej sporządzono go między 1807 a 1815 r.). Przedstawia sytuację twierdzy jasnogórskiej i miasta Częstochowy w skali 1:19 400, obejmując swym zasięgiem teren między wsiami Ganszyn, Grabówka, Kiedrzyń i Stradom. Na planie umieszczono także profile umocnień (w skali około 1:400). Podobny zasięg terytorialny posiada ostatni zachowany plan sytuacyjny twierdzy z 1816 r. sporządzony przez służby topograficzne armii rosyjskiej w skali 1:21 000. Autorem zdjęcia był kapitan Trieskin, a planu – porucznik Wildoa. Obydwa plany zostały wykonane na papierze rękopiśmienną techniką wielobarwną.

Twierdza jasnogórska po 1813 r. przestała spełniać funkcje obronne. Władze Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej podjęły decyzję o likwidacji wałów i przekopów. W połowie XIX wieku, po wykonaniu prac niwelacyjnych i wyremontowaniu murów klasztornych, zabudowa Jasnej Góry przybrała kształt zamku obronnego, jednak nie pełniącego już roli wojskowego obiektu forttecznego. Zachowane w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie kartografika fortteczna Jasnej Góry z lat 80. i 90. XVIII w. oraz z początku XIX w. stanowią bogatą dokumentację twierdzy, ukazującą jej położenie w otoczeniu miasta Częstochowy, najbliższych wsi, z uwzględnieniem ukształtowania terenu, sieci dróg oraz sieci hydrograficznej. Plany dotyczące zabudowy Jasnej Góry przedstawiają zarówno obiekty sakralne, jak i fortteczne według stanu z końca XVIII w. Szczególną wartość posiada plan Polewskiego, który nie tylko przedstawia twierdzę, ale także plan jej rozbudowy, przewidujący budowę nowej fortecy połączonej z już istniejącą. Jasnogórskie kartografika fortteczne znajdujące się w zbiorach AGAD są unikalne w skali kraju. Jest to największy zbiór map wielkoskalowych z drugiej połowy XVIII i początku XIX w. dotyczących jednego obiektu forttecznego, przechowywanych w jednym miejscu.

Dr Henryk Bartoszewicz jest historykiem, kierownikiem Oddziału Kartografii w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Plan obrony twierdzy jasnogórskiej (2-17 maja 1809) w czasie wojny polsko-austriackiej. Oryginał tego planu znajduje się w zbiorach francuskich. Natomiast w AGAD przechowywana jest jego wielobarwna fotokopia.